

Montaigne kora és találománya

Szegő Katalin emlékének

Az esszé az egyetlen műfaj, amelynek születésnapja van: 1580. március elseje. Ezt a dátumot biggyesztette ugyanis Montaigne könyvének *Az olvasóhoz* szóló bevezető sorai alá. Szerény címe, a *próbálkozások, kísérletek* jelentésű *Les essais* persze latin szóból ered, az *exegium*ot mérlegelésnek, fontolgatásnak fordítják, és mint *exegezis*, magyar szövegben is használatos. Eredetével, jelentésével és értelmezésével együtt szépen összecseng a könyvben visszavisszatérő kérdéssel: *que sais-je?* – vagyis azzal, hogy tudhatom-e?, mit tudom én?, honnan tudnám? – mert ezek lennének, mondjuk, csak úgy, mutatóban, a magyarítás változatai. Inkább a kételkedés szava ez az önmagunknak szegezett kérdés, mint holmi bizonytalankodásé. A korszak francia kutatói között persze olyan is akad, aki nem mulasztja el megjegyezni: Montaigne-ből hiányzik Rabelais enciklopédikus lelkesedése, ő inkább az emberi értelem gyenge pontjaira szeret rámutatni. Ez igaz. De hiba-e, hogy az *Esszé*k szeleme saját maga iránt is kritikus, nyitottságot sugall, termékeny és állandó felülvizsgálatára biztat mindannak, ami mereven-véglegesen lezárna – mit is? – egy-egy gondolatot, annak eleven áramlását, árnyalását, akár módosítását, ha a mondanivaló kibontása megköveteli. Vajon nem ez az első olyan mű, amely betekintést enged a műhelybe, ahol készül, miközben készül? Az első olyan alkotás, amely nem csak, mint eredmény érdemes a figyelemre, hanem mint folytonos készenlét is, mint fáradozás és élvezet, mint olyan munka, amely egyben pihenés és játék, mint olyan kötelesség, amely egyszersmind szabadság? De hát szabad-e egyáltalán az alkotó? Szabad-e neki, az alkotónak, minden kandi jöttment (értsd: olvasó) elé kitergetnie csapongó ötleteit, friss élményeit, bensőséges emlékeit? Szabad-e – mondjuk ki! – exhibicionistának lennie? Inkább spontánnak, mint fegyelmezettnak? Ha az *Esszé*k és az esszé szelleméhez igazodunk, akkor ezek a kérdések nem várnak választ. Montaigne bezárkózik kastélya toronyszobájába, s ott naphosszat magában van, olvas, írogat kedvére. Leírja például azt, hogy jobban sikerülnek, élvezetesebbek beszélgetései, mint „írott dolgai”, *les choses écrites*. De hát végül is mit szeret? A társaságot vagy a magányt? A társaság nála épp úgy jelent barátkozást, mint szerelmet, sőt még olvasást is. Hát ilyen ez a magány, a Montaigne magánya. És ilyen az esszé. Montaigne műfaja.

Vagy mégis Márainak volt igaza?

„Unom Montaigne-t. Most megint több éjszakán át szedeztettem ki a kásabegyéből azt az egy-két mondatot, aki ő, és ami a könyvének értelme. A legnagyobb szellemnek sincs joga így köríteni azt a valamit, ami főztiének íze, sava, borsa. S mert Montaigne csakugyan bölcs, a legjovialisabb sztoikus, elragadó latin, ravaszdi francia és kitanult humanista, megérdemelné, hogy végre kiássuk a kásabegyéből az igazi Montaigne-t. Vékony kötet lenne. De remekmű lenne. Nem elég bölcsnek lenni. Tökéletesnek is kell lenni.”

Ami Márainak unalom, az Babitsnak „nagy könyv”. Márai elvárja Montaigne-től, hogy mint hivatásos író, a legnagyobbak egyike, szenvedjen meg a tökélyért. Babits tudomásul veszi, hogy Montaigne nem hivatásos a szó huszadik századi értelmében, és nem gyötrődni akar, hanem élvezni az írást. Ne firtassuk, hogy kinek van igaza! Az esszé próbálkozás, az esszé kísérlet. Valami a cél és az eszköz között. Nem a tökély, hanem a hozzá vezető út öröme. Enélkül a hagyományos értelemben kétségtelenül nem profi szellemi hedonizmus nélkül ilyen műfaj aligha jött volna létre. Váratlan fordulat-e, hogy Jean-Francois Lyotard radikálisan továbbmegy elődeinél és se több, se kevesebb, kisajátítja Montaigne-t? Így szól 1982-ben:

„Úgy vélem, hogy az esszé (Montaigne) posztmodern...” Bizonyára az, vagy hát az is, hiszen szabályokhoz nem igazodva dolgozik, talán nem is munka, amit csinál, és ez éppen megfelel a kritérium nélküiség posztmodern kritériumának!

„Mások alakítják az embert, én elbeszélem” – vallja Montaigne. Feladja a leckét, s ki-ki töprenghet, hogy mi ez: szerénység, ironia vagy csak józan derű, lelki egészség, mértéktartás egy véresen handabandázó korban. Kétségtelen, hogy anyagi és szellemi függetlensége engedte meg Montaigne-nek, hogy a maga módján válaszoljon, vagy olykor akár ne is válaszoljon a kor – a vallásháborúk, a Szent Bertalan-éj kora – kihívásaira. És ugyancsak a maga módján képviseli annak a reneszánsznak a szellemét, amely nem utolsó sorban jelentős társadalmi mobilitás ideje. Édesapja már örökölte a nemességet és a birtokot, ahol született, a fia meg felvette (s halhatatlanná tette) a birtokot jelölő Montaigne nevet. Az apa engedélyt kér és kap, hogy tornyot rakasson az amúgy nem fényűző udvarház mellé, és ez a torony azóta ott magaslik nem csak a vidék, és még csak nem is kizárólag a francia irodalom fölött. A fiú meg szellemi őrhelyül választja ezt a tornyot, amely életmentő erődtítmény, menedék egy zavaros és veszélyes korban, és toposza is valamiféle koron kívül és felül emelkedésnek. A nagy csevegő hol ünnepélyesen, hol könnyedén majdnem mindenről beszámol, ami eszébe jut. Vagy amiről egyáltalán hajlandó beszélni. Arról nem, hogy a dédapa még borral és (a rossz nyelvek szerint he-ringgel) kereskedett, s megalapozta utódai jólétét. És arról sem, hogyan gy-arapítja e vagyont az apa, a spanyol inkvizíció elől menekült és Toulouse-ban letelepedett gazdag zsidó család lányával kötött házasságával, a tekintélyes ho-

zománnyal. Való igaz, hogy Michel Eyquem de Montaigne már beleszületett a rangba és a vagyonba, klasszikus műveltségét a legjobb, legszigorúbb, legdrágább iskolákban szerezte (s tapasztalatait is, hogy miként nem szabad bánni gyerekekkel). Jogot tanult, és ha hinni lehet a századokat szívósan túlélő legendának, amelyet talán éppen ő terjesztett – apja kívánságára, aki a jobbféle úrgazdagok áhitatos sznobizmusával tisztelte a tudást – előbb beszélt latinul, mint franciául, hogy majd e nyelvet biztos érzékkel finomítsa, tegye még pontosabbá. Igaz továbbá, hogy ő maga eléggé szelektíven élt a vidéki nemesurak kiváltságaival. Például nem vadászott, a gazdálkodás voltaképp nem érdekelte, ám az *Esszé* számos passzusa bizonyítja: erős empátiával figyelt arra, ahogyan a parasztok élnek és halnak. Megfigyeléseit mind több szakember tekinti az etnográfia kezdeteinek. Lanson nyomán Szerb Antal Montaigne helyét Voltaire mellett, a francia irodalom nagy parvenüi sorában, de ezen belül a tekintélyrombolók között jelölte ki. Társadalmi helyzete a földesúré, tudata a polgáré, életformája az értelmiségié. A reneszánsz nagyjai közül Dante például pártember volt. Montaigne nem az. A maga tartózkodó és alkalmazkodó módján szabad ember, a saját ura. Talán ezért is látogatta meg fényes kíséretével kétszer is, 1584-ben és 1587-ben, a legkülönb francia király, IV. Henrik? Az *Esszé* szerzője nem udvaronc, de megfordul az udvarban, utazgat, diplomáciai feladatot is teljesít, kétszer is megválasztják Bordeaux módos és rátarti polgárai, a híres bor fővárosának büszke gazdái, polgármesternek. A mű szempontjából mindez, úgy tűnik, csupán nyersanyag, tapasztalatgyűjtés, ismerkedés az élet igencsak változó arcaival. Tudatosan védekezik az elfogultság, az egyoldalú gondolkodás ellen. Nyitott szemmel jár-kel, idegenben épp úgy, mint a saját hazájában. „Szégyenkezem az olyan honfitársaimon, akiket elvakít a hazai szokás, és dühbe jönnek mindentől, ami idegen: ezek azt hiszik, hogy a falujok határában van a világ vége...” Egy kíváncsi és előítéletmentes elme vizsgálja így a világot, az embereket, főként pedig egy bizonyos embert: önmagát. „Ez itt egy jóhiszemű könyv, olvasóm (...) házi használatra, a magam kedvére írtam (...) sem a te hasznodat, sem a magam dicsőségét nem tekintettem (...) ennek a könyvnek én vagyok az egyetlen tárgya.”

Nem csak az irodalomtörténet kapja fel a fejét erre a monológra. Eszmetörténeti pillanat is ez, megszólal a magánember, és azt mondja, hogy ő fontos és érdekes. Nem hőstettek, nem hatalom és vagyon, nem rang és még csak nem is tudás érdemén. Hanem pusztán emberi mivoltában. Montaigne csendesen és pontosan végrehajt egyfajta – ha úgy tetszik – egyszemélyes antropológiai forradalmat. A „Minden ember magában hordja az emberi állapot teljes alakját” azóta is a polgári öntudat, a civil társadalom alfája és omegája. Montaigne a maga hitvallását természetesen kiterjeszti a szellemi alkotásnak arra a különleges területére, amelyet irodalomnak nevezünk. Szerb Antal, mintegy megelőzve fél évszázaddal Lyotard-t, „mesteri összevisszaság”-nak nevezi az író minden szabályt mellőző szövegstratégiai szabadságát, és szel-

lemi önzésnek azt, amire elismerően mutat rá, mint Montaigne találmányára, hogy ugyanis „az ember, úgy ahogy van, lehet irodalmi anyag, sőt forma és műfaj is.” És „... előbb van az író, és azután az írás.” Mert Montaigne szerint „C'est aux paroles á servir et á suivre”: a szavak dolga szolgálni és követni. Ami a mi számunkra, valljuk be, nagyon adysan hangzik, eszünkbe jut a vers, a „cifra szolga”. Meg Babits, persze: „Csak én bírok versemnek hőse lenni.” Íme, miért lehet Montaigne-ben egy olyan műforma feltalálóját tisztelni, amely akár értekező lírának is nevezhető. De mit is kell a szavaknak szolgálniuk és követniük? Az embert mint célt. És miért találmány ez? Miért nem inkább felfedezés? Montaigne eleinte csupán olvasónaplót vezet, majd az, mint egyik méltatója mondja, „lelki útinapló”-vá mélyül, végtelen utazássá. Kitárulkozás ez és introspekció. Maga a szerző így értelmezi: „nem annyira felfedezem, mint inkább csak felnyitom a dolgokat.” A dolgok felnyitása pedig azzal kezdődik az *Esszé*kben, ahogyan a szerző megszólítja az olvasót, mintegy kiszól a maga énközpontú világából, mindjárt azokban a bevezető sorokban, amelyek a kor szokása szerint a *captatio benevolentiae*, a jóindulat megnyerése számára vannak fenntartva, és egy bizonyos mintát követve, hagyomány szabályozta módon kellene a könyvrő buzgalmát és annak indítékait, a hasznosságra törekvést meg a becsvágyat kiemelniük. Igen ám, de Montaigne szándéka egészen más, nem igazodik a konvenciókhoz. Azt mondja, amit gondol, és úgy, ahogy gondolja. Látszólag mintha – némi kaján nyájassággal – egyenesen lebeszelné az olvasót, hogy a könyvet az előszónál tovább olvassa. Annyi bizonyos, hogy nem keresi olvasója kegyét, nyoma sincs itt az ajánlások modoros alázatokodásának, és talán nem csak azért, mert a szerző nem szorul pártfogókra. Montaigne nem vét a kor szellemi illemтана ellen. Inkább új illemtant vezet be, a szabad emberét. Aki lehet író, de lehet olvasó is. Az őszinteséget is az illem részévé teszi, így kapcsolja össze a lelkiismeretet a szabadsággal: „Az embernek vigyáznia kell lelke szabadságára, nem szabad azt elzárólosítania, csak helyes alkalmakkor, s azok igen ritkák, ha jól ítéljük meg őket.” Akár valamiféle politikai erkölcs crédójaként is olvashatjuk ezeket a szavakat. De úgy is, mint olyan ember vallomását, aki már könyve beköszöntőjében hitet tesz függetlensége mellett.

Az egyéniség mint beszédmód (discours) az esszével vonul be az irodalomba. Az esszé autonóm nyelve nem szaknyelv. Hajlékony, személyes, írásban is érzi és őrzi az élőbeszéd közvetlenségét. „Szeretem az egyszerű, természetes beszédet, írásom is ilyen: kissé ideges, tartalmas, összefogott. Nem cifra és simára fésült, hanem velős és találó.” Montaigne egyszerűsége az iskolázott erő és az önkifejezés élvezete együtt, egyszóval felismert és stílussá fejlesztett természetes adottság. Azt már nehezebb eldönteni, hogy a beszélgetés és az írás, az író és a beszélő közötti különbség magától, mintegy önkéntelenül halványul el, vagy tudatos, kemény munka eredményeként. Montaigne, mint

egyedi jelensége az irodalmi alkotásnak, és találománya, az esszé finoman megkérdőjelezi az írás és a beszéd szembeállítását, netán rangsorolását, inkább a kettő előnyeit összehangoló lehetőségre mutat rá. Talán nem véletlen, hogy ez a lehetőség a reneszánsz idején szólal meg és franciául. Gondoljunk csak a társalgásra és szerepére a francia műveltségben, amely szerep, szellem és társadalom összefüggésében Athén fénykorára, közelebbről a platóni dialógusra emlékeztet. Az együttgondolkodás hasznára és örömére, az elmés beszéd becsületére, a hatásos érvelés kultúrájára.

„Soha egy pillanatra sem kételkedhetünk abban, hogy könyve azonos vele. Nem volt hajlandó tanítani, nem volt hajlandó prédikálni, szüntelenül azt hajtogatta, hogy ő éppen olyan, mint a többi ember” – foglalja össze Virginia Woolf azt, ami Montaigne-t a leginkább megkülönbözteti kora és talán minden kor szellemi kiválóságaitól: nem különbözni akar minden áron. Ám az is nyilvánvaló, hogy éppen a többiektől különböző emberek akarnak, szeretnének olyanok lenni, mint bárki más, s így könnyebben elfogadtatni magukat. Boldogan beleolvadni az átlagba. De az sem meglepő, hogy ezt az ambivalens törekvésüket embertársaik ritkán fogadják el hitelesként. Magyarán: nem hisznek őszinteségében. Talán nem is egészen indokolatlanul.

A legjobb humanistáknak nem csak kortársa Montaigne. Igazi filozófként, nagyon igényes latin fordítással debütál: a katalán Raymondo Sebon *Theologia naturalis*-át adja közre 1569-ben, majd 1571-ben, a testi-lelki jóbarát, Etienne de la Boetie hagyatékát gondozza s közli. Az *Essais* két kiadása között pedig, 1581-ben bejárja Európát, s útinaplót vezet. Ez az egykönyvűnek tartott könyvember eredetileg csupán olvasmányairól akart feljegyzéseket készíteni. „Nagyobb gondunk az értelmezések értelmezése, és több könyv szól más könyvekről, mint bármi egyébről. Egyebet sem csinálunk, csak egymást magyarázgatjuk.” (Ez ingerültnek tűnő megjegyzés, századokkal megelőzi Umberto Eco ironikus elismerését a szövegtudományok és tudós művelőik iránt, akik közé ő maga is tartozik). Bizony: olvasónaplóból az unatkozó vidéki nemesúr kedvtelése korszakos művé nővi ki magát, ő maga pedig némely kortárs humanista szerinte életidegen, meddő könyvkultuszával száll szembe, amikor kihívóan s nyilván túlozva állítja: „Könyvekből én soha nem tanultam, legfeljebb elmém élet csiszolgattam velük.” Életpárti, valóságpárti akar lenni ez a szándékos túlzás, majdnem ideológia, de szerencsére mégsem az. Montaigne minden csak nem doktrinér. Ám tagadható-e, hogy amikor a „a természeti törvények édes szabadságáról” álmodozik, mintha – huszonegyedik századi olvasatunkban legalábbis – előrevetítené a Fények Századának naiv toposzát, a *bon sauvage*-t? És hogy nem csak ezzel a bájos mítosszal kelti azt a benyomást az utókorban, hogy mintegy előre szaladva az időben, a majdani felvilágosodás értékeihez kapcsolja a maga gúnyoros és csak látszólag

szerény szellemi forradalmát? Vagy talán inkább Montaigne olvasója az, aki (hálásan, hogy filozófiát kap komor intelmek nélkül s mégsem fölényeskedik vele a nagyság kételkedő szelleme) *többé-kevésbé önkényesen összekapcsol korokat, írókat, könyveket*, gondolatokat? Mert Montaigne, miközben klasszikus időkre visszatekintve lelki útinaplót vezet, antik szerzőkből idéz minduntalan, görög és latin anekdotákkal élénkíti szeszélyesen kanyargó önvizsgálatai hosszú sorát, azt a szerepet tölti be voltaképp, amelyre nem is vállalkozott, azt a műveltséget bírálja, amelyre támaszkodik, szelleme eleven híd régvolt és leendő történetek, eszmék, hitek között. Nagy tanítónak bizonyult ez a hálátlan tanítvány! És a legnagyobbak jártak hozzá iskolába. Shakespeare, például. A hamletológusok nagyjából egyetértenek abban, hogy a könyves királyfi Montaigne-t is magával hozta az egyetemről, s az ő foliókötetével lép színre a döntő jelenetben. „E zsufa világképből – állítja Babits Mihály *Az európai irodalom történetében* jellegzetes világnézet szűrődik le. És pedig azáltal, hogy nincs világnézet. Shakespeare-nél mindenkinek igaza van a maga szempontjából. Itt valóban Montaigne olvasóját és hívét kell látni a költőben. Aki előtt nincs ellentét. Sohasem lehet megtudni (...) hívő-e vagy hitetlen, milyen a politikai pártállása, filozófiája, katolikus vagy portestáns érzelmű-e? (...) Annyira látja mindennek a másik oldalát is, annyira komplikáltan látja a világot.” *Az én fontossága*, az, amit az önarckép, szándéka szerint, mutat – valójában világkép. Babits meglátja Shakespeare-ben, amit az Montaigne-től tanult, a modernség toleráns előfutárától, akinek az élete során a franciák nyolc polgárháborút szenvedtek végig, aki megérte a Szent Bertalan-éji vérfürdőt és nem érte meg IV. Henrik sajnálatosan rövid életű Nantes-i Ediktumát. Az esszébe, ebbe az új formájába, az irodalmi és filozófiai beszédmódba mindez belefér, éppen azért, mert nem mint események szertefutó vagy elfogult krónikája foglal össze sokféle nézetet és tapasztalatot, hanem mint az értelemnek, a szellemi önállóságnak, a lélek szabadságának műfaja, mint a halk szavú bölcsességnek az egyre késlekedő siker ellenére is kitartó küzdelme a vad erőszak, a fanatizmus ellen, a kegyetlenség, az egyetlen bűn ellen, amelyre Montaigne szemében nincs bocsánat. És nem csak a politikai küzdelemben. Ami talán még ma is sokak szemében pedagógiai forradalomnak számít: elfogadhatatlannak tartotta a verést mint a nevelés eszközt. „Mert nem a lélek és nem a test, hanem az ember készül itt. Ne válasszuk kétfelé a dolgokat.”

1824-ben, a fiatal Széchenyi megfordul Bordeaux-ban, és felkeresi Montaigne közeli kastélyát is. Ahogyan ezt *Naplójában* felidézi, olyan benyomást kelt, mintha kezét fogna a francia reneszánsz a magyar reformkorral. Természetük, temperamentumuk aligha rokoníthatja a két nagy embert. Téved-e mégis, aki besorolja Széchenyit a Montaigne jelentőségét felismerők, bölcsességéből merítők, műfaja varázsát hasznosítók jeles seregébe?

Az olvasás, ez a „vidám csatangolás” ma már az esszéforma egyik meghatározó vonásának számít. De hadd tegyem hozzá: sosem volt, nem is lehet mindig vidám, és Montaigne mai olvasója, a könyvmoly, e mind ritkább emberfajta, élhet a gyanúperrel, hogy Montaigne is talán éppen a vadul csapkodó történelemből, no meg szűkebb s tágabb környezetéből menekült a könyvek tornyába. „Az én tárgyköröm végtelen” – írja nyugtalanságáról s változékony-ságáról szólva, vagyis arról, aminek nem tudott – nem akart? – határt szabni.

Az egész műben felbukkan, hol itt, hol ott, egy-egy elejtett szó, vallo-más, megjegyzés, hogy a többé-kevésbé gyanútlanul létrehozott új műforma sajátos jegyeire vessen váratlan fénycsóvát. Amikor bevallja, hogy beszélge-téseit többre tartja írott dolgainál, Montaigne jelezni látszik nem csak azt, hogy milyen irányban keresendő ennek az új műformának a forrásvidéke, hanem azt is, hogy ő maga mit tart saját stílusában a legerősebb színnek. Azzal pedig, hogy személyes érdemül csupán a dolgok megnyitását ismeri el, hitet tesz a nyitás mint szellemi tett, és kimondva-kimondatlan: a nyitottság mint (a továbbiakban majd az esszére általában jellemző) formaelv mellett. Ide kívánczik még kiegészítésül, záróakkordként az, ahogyan Babits – talán legfogékonyabb magyar értője – jellemzi Montaigne-t és az *Esszéket*. „Műve voltaképp intellektuális élményeinek naplója: csupa idézet, emlék, megjegy-zés, anekdota. De a sok idézeten keresztül is mindig az ő hangját halljuk.” Igen, a hang, a Montaigne hangja – az esszé hangja. Utalásaival, ha közvetve is és korántsem mindig szándékosan, megszabta az ő vonásait viselő műforma további alakulásának jellegét és irányát.